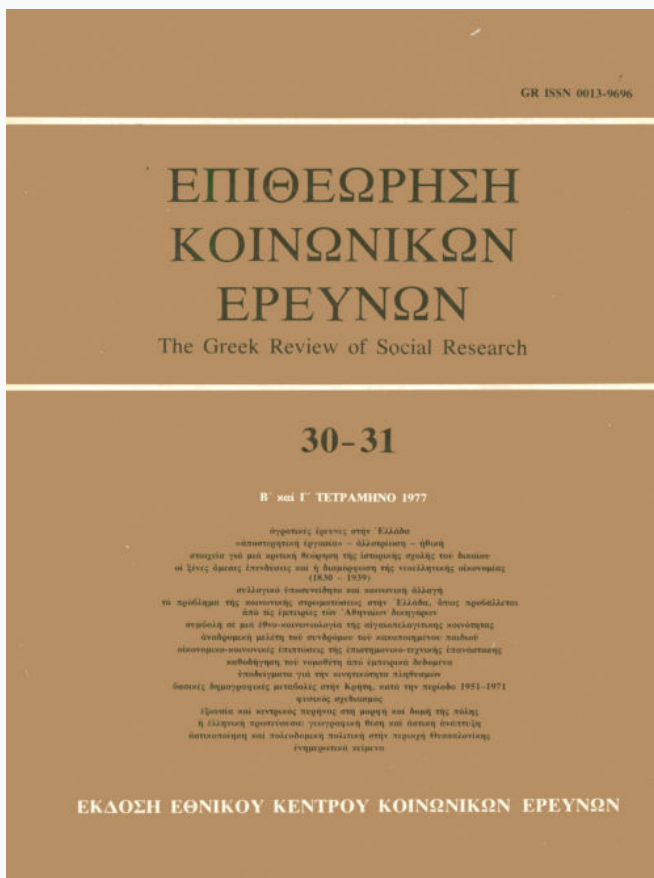

The Greek Review of Social Research

Vol 30 (1977)

30-31 Β'-Γ'

Στοιχεία για μια κριτική θεώρηση της ιστορικής σχολής του δικαίου

A. Κ. Παπαχρίστου

doi: [10.12681/grsr.187](https://doi.org/10.12681/grsr.187)

Copyright © 1977, A. Κ. Παπαχρίστου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Παπαχρίστου Α. Κ. (1977). Στοιχεία για μια κριτική θεώρηση της ιστορικής σχολής του δικαίου. *The Greek Review of Social Research*, 30, 227–233. <https://doi.org/10.12681/grsr.187>

στοιχεία για μιά κριτική θεώρηση της ιστορικής σχολής του δικαίου*

του
Α. Κ. Παπαχρίστου

Επιμελητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ ἐμφάνιση τῆς Ἱστορικής Σχολῆς τοῦ Δικαίου, πού χρονολογεῖται ἀπό τό 1814, ὅταν δημοσιεύθηκε τό βιβλίο τοῦ Charles de Savigny, *Von Beruf unsere Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, συνδέεται ἄμεσα μέ τό εὐρύτερο κίνημα ἰδεῶν πού ἀναπτύσσονται στίς εὐρωπαϊκές χώρες σάν ἀντίδραση στήν ἐπικράτηση τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καί στή διάδοση τῆς ἀστικής ἰδεολογίας. Ἡ κατάκτηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπό τήν ἀστική τάξη στή Γαλλία ὀδήγησε στήν ὑλοποίηση τῆς ἰδεολογίας της στούς κοινωνικούς θεσμούς καί κυρίως, σέ μιά πρώτη φάση, στούς πολιτικούς καί νομικούς θεσμούς. Ἦταν λοιπόν φυσικό ἡ ἰδεολογική ἀντίδραση, πού ἀρχίζει νά ἐκδηλώνεται μέ περισσότερη ἢ λιγότερη ἔνταση, νά ἀφορᾶ κατά κύριο λόγο αὐτούς τοὺς θεσμούς, πού ἀποτελοῦν καί τοὺς βασικούς γιά τήν περίοδο αὐτή ἰδεολογικούς μηχανισμούς τοῦ ἀστικοῦ κράτους. Ἐτσι γιά τόν Edmond Burke, τόν Antoine de Rivarol ἢ τόν Joseph de Maistre, καί παρά τίς διαφορές πού ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους, βασικός στόχος τῆς κριτικῆς τους εἶναι ἡ πολιτική καί νομική ἀστική ἰδεολογία καί οἱ καινούργιοι πολιτικοί καί νομικοί θεσμοί πού τήν πραγματοποιοῦν. Ἡ πολεμική τους στηρίζεται στήν προβολή τῆς ἀξίας τῶν παραδοσιακῶν θεσμῶν, πού καμιά δύναμη, ὅπως πιστεύουν, δέν μπορεῖ νά τοὺς καταργήσει μονομιᾶς.²

Ἡ ἀντίδραση αὐτή στίς ἰδέες τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας καί στούς θεσμούς πού τήν ὑλοποιούσαν ἦταν εὐλογο νά βρεῖ στή Γερμανία εὐνοϊκό κλίμα γιά νά ριζώσει καί νά ἀναπτυχθεῖ. Ἡ οἰκονομική καί πολιτική καθυστέρηση τῆς γερμανικῆς κοινω-

* Ἡ πρόσφατη νέα ἔκδοση, σέ μετάφραση Ὀλγας Ρομπάκη καί ἐπιμέλεια Τάσου Βουρνᾶ (Ἐκδόσεις Τολίδη, Ἀθήνα, 1976), τοῦ βιβλίου τοῦ L. Von Maurer, *Ἡ ἑλληνικὴ λαός*, ἔφερε πάλι στό προσκήνιο ὄχι μόνο τήν προσωπικότητα τοῦ Maurer ἀλλά καί τό γενικότερο ρόλο πού ἡ ἱστορική σχολή διαδραμάτισε στή διαμόρφωση καί ἐξέλιξη τοῦ νεοελληνικοῦ δικαίου. Ἡ μελέτη αὐτή ἀποβλέπει στό νά ἐπισημάνει τόν πραγματικό χαρακτήρα τῆς Ἱστορικής Σχολῆς τοῦ Δικαίου, πού συχνά ἐμφανίζεται σάν πρόδρομος τῶν κοινωνιολογικῶν θεωριῶν πάνω στό δίκαιο. Οἱ θέσεις πού ὑποστηρίζονται μποροῦν ἴσως νά βοηθήσουν στήν ἐκτίμηση τῆς συμβολῆς τῆς Ἱστορικής Σχολῆς στήν Ἑλλάδα καί, ἰδιαίτερα, στήν πολιτική καί ἰδεολογική διάσταση τῆς δραστηριότητάς της. Καί αὐτό, γιατί οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Σχολῆς στόν ἑλληνικό χώρο βρισκόντουσαν κάτω ἀπό τήν ἄμεση ἐπίδραση τῶν θεωρητικῶν ἀπόψεων καί ἰδεολογικῶν ρευμάτων πού ἐπικρατοῦσαν στή Γερμανία.

1. Ὁ Savigny, ὅπως ἄλλοστε καί ὁ ἄμεσος ἀντίπαλός του ὁ Antoine Thibaut, ἦταν ἀπόγονοι Γάλλων διαμαρτυρόμενων, πού εἶχαν καταφύγει στή Γερμανία μετά τήν ἀνάκληση τοῦ Διατάγματος τῆς Νάντης.

2. Δέν εἶναι λοιπόν περιεργό πού ὁ Burke ἐξυμνεῖ τό Ἄγγλικό Σύνταγμα, πού τό θεωρεῖ σάν τό ἀποτέλεσμα μιάς φυσικῆς καί ἀβίστης ἐξέλιξης, ὑποστηρίζοντας ὅτι τά συντάγματα δέν μποροῦν ποτέ νά κατασκευάζονται. Εἶναι θέθαια γνωστή ἡ δξῶτατη κριτικὴ τῶν θέσεων τοῦ Burke ἀπὸ τὸν Thomas Paine στό ἔργο του, *The Rights of Man* (Βλ. Jean Touchard, *Histoire des idées politiques*, Paris, 1968, σελ. 478 ἐπ.).

νίας, πού συνδέεται μέ τήν ἄδυναμία νά πραγματοποιηθεῖ ἡ ἔθνικη ἐνότητα καί ἡ ἀστική ἐπανάσταση,³ εἶχε σάν μοιραῖο ἐπακόλουθο τήν κυριαρχία τῆς φεουδαρχικῆς ἰδεολογίας. Οἱ φιλελεύθεροι διανοοῦμενοι τῶν παραρηνίων περιοχῶν, προπύργιο τοῦ γερμανικοῦ ἀστισμοῦ, ἦσαν ἀπό τὰ πράγματα ἀναγκασμένοι νά «σκέπτονται» πάνω στά γεγονότα πού συνέβαιναν ἀπό τήν ἄλλη μεριά τοῦ Ρήνου.⁴ Ἡ διάσταση αὐτή ἀνάμεσα στή σκέψη καί στήν πράξη ἐξήγει καί τὸ φιλοσοφικό ὑπερτροφισμό τῆς γερμανικῆς ἰδεολογίας.⁵ Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι ὁ γερμανικός διαφωτισμός—ἡ *Aufklärung*—δέν εἶχε ποτέ τὰ γνωρίσματα τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ ὄχι μόνο γιατί δέν ἀφοροῦσε παρά μία μικρὴ μετοψηφία τῶν Γερμανῶν διανοουμένων, ἀλλὰ, κυρίως, γιατί ἔλειπαν ἀπὸ αὐτῆ ὁ ἄμεσα πολιτικός προβληματισμός καί ὁ ψυχρὸς ὀρθολογισμός, πού διέκριναν τὴ σκέψη τῶν Γάλλων στοχαστῶν τοῦ 17^{ου} αἰῶνα.⁶

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πνευματικὸ κλίμα πού ἐπικρατεῖ στὴ Γερμανία στὰ τέλη τοῦ 17^{ου} αἰῶνα καί στὶς ἀρχές τοῦ 18^{ου} αἰῶνα, οἱ θεωρίες τοῦ Burke καί τοῦ Schelling ἐπηρέασαν ἄμεσα τὸν ἀναμφισβήτητο ἀρχηγὸ τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου, τὸν Savigny.⁷

Ἡ ἐχθρότητα τοῦ Burke γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο καί τὴν ἐπαναστατικὴν δικαίικη τᾶξη, ἡ ὑπεράσπιση τῶν παραδοσιακῶν θεσμῶν,⁸ ἡ θεμελίωση τῶν πολιτικῶν καί νομικῶν θεσμῶν στὴν ἱστορικὴ συνέχεια κάθε λαοῦ καί, τέλος, ἡ ὀργανιστικὴ καί ἱστοριστικὴ ἀντίληψη τῆς φύσης,⁹ ἐμελλαν νά ἀποτελέσουν τὴν ἀρετηρία γιὰ τὶς θέσεις τῆς

Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου. Ἄλλὰ ἀκόμη πιὸ κοντὰ στὴν Ἱστορικὴ Σχολὴ βρίσκεται ὁ φιλοσοφικός ἱστορισμός τοῦ Frederic Schelling, πού, μετὰ ἀπὸ ἓνα νεανικό ἐργό¹⁰ σαφῶς ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸν Fichte, ἐκδηλώνεται σάν ἀπροκάλυπτος ἐχθρὸς τοῦ φυσικοῦ δικαίου καί τοῦ νομικοῦ ὀρθολογισμοῦ.¹¹ Ὁ Schelling ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ δύναμη τῆς φύσης (*Natura naturans*, σὲ ἀντιδιαστολὴ ἀπὸ τὴ *Natura Naturata*), πού ἀποτελεῖ καί τὴν «ψυχὴ τοῦ κόσμου» (*Weltseele*)¹² ἐκδήλωση τῆς *Weltseele* στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ «ψυχὴ τοῦ λαοῦ» (*Volkseele*), ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτῶνται οἱ κοινωνικοὶ καί πολιτικοὶ θεσμοί.¹³ Ὁ Schelling θέτει ἔτσι τὶς φιλοσοφικὲς βάσεις γιὰ τὴν Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου¹⁴: ὄχι μόνο γιατί ἡ «λαϊκὴ ψυχὴ» δέν εἶναι, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, παρά τὸ «πνεῦμα τοῦ λαοῦ» τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς, ἀλλὰ καί γιατί ἡ ὀργανιστικὴ ἀντίληψη τῆς φύσης καί τῆς ἱστορίας, καθὼς καί ὁ παραμερισμός τοῦ ὀρθολογισμοῦ γιὰ ἓνα μυστικιστικὸ ρομαντισμὸ, συγκροτοῦν τὸν κεντρικὸ πυρῆνα τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου.

Κάτω ἀπὸ τὴ διπλὴ αὐτὴ ἐπίδραση τοῦ Burke καί τοῦ Schelling ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου ἐμφανίζεται σάν ρομαντικὴ καί ἱστοριστικὴ¹⁵ θεώρηση τῶν νομικῶν φαινομένων. Μέσα σὲ μιὰ ἐξαρση τοῦ γερμανικοῦ ἔθνισμοῦ, πού τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὴ Ναπολεόντεια κατοχὴ γερμανικῶν ἐδαφῶν, ἡ στροφή στὸ παρελθόν, ἡ καλλιέργεια τοῦ μυστικιστικοῦ πνεύματος, ἡ προβολὴ ἀνορθολογικῶν στοιχείων καί, κυρίως, ἡ ἀναζήτησις τῆς ἔθνικης ταυτότητας στὴν ὀργανικὴ ἐξέλιξη τῆς «κοινότητος» τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ, διαμορφώνουν τὶς ἰδιότυπες ἐκείνες συνθήκες, μέσα στὶς ὁποῖες ἡ ἰδεολογικὴ ἀντίδραση στὸν ἀνερχόμενο ἀτισμὸ θρῖσκει πρόσφορο ἔδαφος γιὰ τὴν ἐπικρατησὴ τῆς. Ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου συνδέεται ἔτσι στενά μὲ τὰ κινήματα τοῦ ρομαντισμοῦ καί τοῦ ἱστορισμοῦ, πού ἄνθοῦν στὴ Γερμανία τὴν ἐποχὴ αὐτῆ. Οἱ θεωρίες τοῦ Savigny καί τοῦ Puchta, τῶν δύο βασικῶν δηλαδὴ ἐκπρο-

3. Louis Althusser, *Pour Marx*, Paris, 1973, σελ. 72 ἐπ.

4. *Ibid.*, σελ. 72. Ὅπως παρατηρεῖ, μέ τὴ γνωστὴ του εἰρωνεία, ὁ Heine, «ἡ γερμανικὴ φιλοσοφία μας δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάστασις ἀλλὰ σάν ἓν ὄνειρο». Βλ. André Glucksmann, *Les Maîtres Penseurs*, Paris, 1977, σελ. 43 ἐπ.

5. «Οἱ Ἄγγλοι ἔχουν οἰκονομικὸ μυαλό, οἱ Γάλλοι πολιτικὸ καί οἱ Γερμανοὶ θεωρητικόν», ἔγραφε ὁ Marx, θέλοντας νὰ τονίσαι τὶς ἰδιομορφίες τῆς ἰδεολογικῆς δομῆς σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς χῶρες. Βλ. L. Althusser, ὅπ.π., σελ. 73· A. Glucksmann, ὅπ.π., σελ. 43.

6. L. Althusser, ὅπ.π., σελ. 72· J. Touchard, ὅπ.π., σελ. 486 ἐπ.

7. Βλ. Eugen Erlich, *Grundlegung der Soziologie des Rechts*, Berlin (3 ἐκδόση), σελ. 368.

8. Γιὰ τὸν Burke «τὸ πατροπαράδοτο ἔθιμο εἶναι τὸ μεγάλο στήριγμα γιὰ κάθε κυβερνήσιον τοῦ κόσμου». Βλ. J. Touchard, ὅπ.π., σελ. 480. Πράγματι, ὅλη τὴ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη ἀπέβλεπε εἰς τὴν ἀντιλήψιν τῶν κατεστημένων θεσμῶν.

9. Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν παραδοχὴ μιᾶς γενικῆς ἔννοιας τῆς φύσης, στενά συνδεδεμένης μὲ τὸν ὄρθό λόγο, πού γιὰ τοὺς φιλοσόφους τοῦ διαφωτισμοῦ ἀποτελεῖ τὴ βάση κάθε δικαίου, στὸν Burke ἡ φύσις ταυτίζεται μὲ τὴν ἱστορία, ἀφοῦ ἐμφανίζεται σάν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Ἔτσι, ὅτι εἶναι φυσικὸ δέν εἶναι ὁμοίομορφο καί γενικό, ἀλλὰ διαφέρει ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ἀπὸ χρόνον σὲ χρόνον, ἀπὸ πρόσωπον σὲ πρόσωπον. Βλ. J. Touchard, ὅπ.π., σελ. 481· Jean-Jacques Chevallier, *Les grands oeuvres politiques*, Paris, 1966, σελ. 197.

10. *Neue Deduction des Naturrechts*, 1795.

11. Βλ. Ernst Bloch, *Droit naturel et dignité humaine* (γαλλικὴ μετάφρασις), Paris, 1976, σελ. 99.

12. G. Del Vecchio, *Philosophie du droit*, Paris 1953 (γαλλικὴ μετάφρασις), σελ. 131.

13. *Ibid.*, σελ. 131.

14. «Θά ἔπτανε νὰ πεῖ κανεὶς», γράφει ὁ E. Bloch, «ὅτι ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου δυσκολεῖ θὰ μπορούσε νὰ γεννηθεῖ, ὅπως παρουσιάεται στὸν Savigny, ἂν δέν εἶχε ὑποκαταστήσει τὸ ὀργανικο-ἱστορικὸ μῶρφομα στὴν ὀρθολογικὴ κατασκευή» (Ὅπ.π., σελ. 99).

15. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ R. Saleilles («L' Ecole historique et le droit naturel», *Revue trimestrielle du droit civil*, 80, 1902, σελ. 81-112 καί εἰδικότερα σελ. 95), «ἔχουμε ἱστορικούς τοῦ δικαίου πού δὲ τοὺς λείπει παρά ἓνα πράγμα: τὸ ἱστορικὸ πνεῦμα».

σώπων τῆς Σχολῆς, ἔρχονται νὰ συμπληρώσουν καὶ νὰ συστηματοποιήσουν τίς θέσεις πού λίγα χρόνια πρὶν εἶχε διατυπώσει ὁ Gustav Hugo σχετικά μὲ τὴν ἀξία τοῦ σεβασμοῦ στὴν παράδοση καὶ τῆς πολιτιστικῆς συνέχειας γιὰ τὴν ἐπιθίωση ἑνὸς λαοῦ· χωρὶς τὴν ἱστορικὴ ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα στὶς διάφορες γενιές, ὑποστηρίζει ὁ Hugo, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ διατήρηση τοῦ ἔθνους. Καμιὰ γενιά δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλει στὶς μελλοντικὲς τοὺς νόμους τῆς, χωρὶς ἡ ἴδια νὰ στηρίξει τὰ στοὺς νόμους τῶν περασμένων γενιῶν.¹⁶

Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι οἱ βασικὲς ἰδέες τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου—ἡ θεμελίωση τῶν νομικῶν κανόνων στοῦ «πνεῦμα τοῦ λαοῦ» (*Volksgeist*), πού διαμορφώνεται καὶ ἐξελισσεται ὀργανικὰ μέσα στὴν ἱστορικὴ πορεία κάθε λαοῦ, ἡ ἄρνηση τοῦ «αὐθαίρετου» χαρακτῆρα τοῦ θετικοῦ κρατικοῦ δικαίου, ἡ μυστικιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας καὶ τῆς φύσης καὶ ἡ ἐγκατάλειψη τῆς *ratio*—ἐντάσσονται σ' ἕνα γενικότερο πλαίσιο ἰδεῶν, πού κοινὸ τοὺς γνώρισμα εἶναι ἡ ἀντίθεση στὴν ἀστική τάξη καὶ στὴν ἰδεολογία τῆς.¹⁷ Ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἀστική ἰδεολογία στοῦ χώρου τῆς νομικῆς ἰδεολογίας, σ' ἕνα χώρο δηλαδή ὅπου ἡ τελευταία ἦταν ἰδιαίτερα ἰσχυρὴ, ἀν λάβει κανεὶς ὑπόψη του ὅτι ἡ νομικο-πολιτικὴ ἰδεολογία εἶναι ὁ κυριάρχος τομέας τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ Savigny, *Von Beruf...* ἐκδίδεται τὴν ἴδια χρονιά (1814) μὲ τὴ μελέτη τοῦ Thibaut,¹⁸ στὴν ὁποία ὁ τελευταῖος ζητοῦσε τὴν κωδικοποίηση, σύμφωνα μὲ τὸ γαλλικὸ πρότυπο, τῆς γερμανικῆς ἀστικῆς νομοθεσίας.¹⁹ Πρόθεση τοῦ Savigny ἦταν νὰ ἀντικρούσει τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Thibaut, ἔχοντας πλήρη ἐπίγνωση τοῦ κινδύνου τοῦ δημιουργοῦσε στὴν ἰδεολογικὴ κυριαρχία τῆς φεουδαρχικῆς τάξης ἡ ἐπικράτηση τῶν ἀπόψεων τοῦ φιλελεύθερου καθηγητῆ τῆς Χαϊδελβέργης.

Γιὰ τὸν Savigny²⁰ καὶ τὸν Puchta²¹ τὸ δικαίον

δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι προῖον τῆς «αὐθαίρετης» βουλῆς τοῦ νομοθέτη· οἱ νομικοὶ κανόνες γεννιούνται καὶ ἐξελισσονται μέσα στὴν ἱστορικὴ ἰδιαιτερότητα κάθε συγκεκριμένου λαοῦ, κάτω ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ ἐπίδραση τοῦ «πνεύματος τοῦ λαοῦ». Οἱ διάφορες μορφές τοῦ δικαίου, ὅπως ἀλλοῶστε καὶ ἐκεῖνες τῶν ἠθῶν, τῆς γλώσσας ἢ τῆς τέχνης, συνδέονται ἀναπόσπαστα μὲ τὴ δημιουργικὴ δύναμη πού ἡ φύση προκίεσε τὸ λαὸ καὶ μὲ τίς δραστηριότητες πού ἀναπτύσσει καὶ πού, χάρις στὴν ὑπαρξὴ κοινῆς πεποιθήσεως, ἀπαρτίζουν ὀργανικὴ ἐνότητα.²² Ὁ νομοθέτης δὲν μπορεῖ, κατὰ συνέπεια, νὰ εἶναι παρὰ ὁ ἐκφραστὴς αὐτῶν τῶν δικαίων μορφῶν, πού ἐμφανίζονται σὲ κάθε λαὸ μὲ διαφορετικὸ τρόπο καὶ πού ἔχουν στενὴ σχέση μὲ τίς ἄλλες πολιτιστικὲς τοῦ δημιουργοῦ. Τὸ δικαίον εἶναι οὐτε ἕνα ἀφηρημένον θεωρητικὸ κατασκευασμα, ὅπως τὸ φυσικὸ δικαίον, οὐτε ἕνα αὐθαίρετο καὶ τεχνητὸ δημιούργημα, ὅπως τὸ θετικὸ δικαίον. Ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ ἀντιτίθεται ἔτσι τόσο στοῦ φυσικοῦ, ὅσο καὶ στοῦ θετικοῦ δικαίου, προβάλλοντας τὸ «λαϊκὸ» δικαίον, αὐθόρμητο καὶ φυσικὸ ἀπρὸ τῆς ἱστορικῆς παράδοσης τοῦ ἔθνους. Δὲν πρέπει νὰ παραβλεπεται ὅτι ἡ ἀστική πολιτικο-νομικὴ ἰδεολογία διαμορφώθηκε, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν συγκεκριμένων κοινωνικο-οικονομικῶν συνθηκῶν, στοῦ πλαισίου τῶν θεωριῶν τῆς νεώτερης Σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ ὅτι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ φυσικὸ δικαίον στοῦ θετικοῦ δικαίου τοῦ ἀστικοῦ κράτους σημαίνει καὶ τὴν ὑλοποίησίν τῆς στοὺς συγκεκριμένους πολιτικούς καὶ νομικούς θεσμούς. Οἱ θεωρίες αὐτές τοῦ φυσικοῦ δικαίου περιστεφάνονται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, γύρω ἀπὸ δύο ἔννοιες-κλειδιά, τὴ Φύση καὶ τὸ Λόγον, πού ἀποτελοῦν, ὅπως τονίζει ὁ Max Weber,²³ «τὰ ὑλικά (*Materiale*) κριτήρια γιὰ τὸ τί εἶναι θεμτὸ στοῦ φυσικοῦ δικαίου». Ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου ἀρνεῖται καὶ τίς δύο αὐτές ἔννοιες· ἡ Φύση δὲν εἶναι πιά μιὰ γενικὴ καὶ ὁμοίομορφη κατάσταση πού διέπεται ἀπὸ τὸ λογικὸ, ἀλλὰ ἀντίθετα ταυτίζεται μὲ τὴν ἱστορικὴ ἰδιαιτερότητα κάθε λαοῦ. Δὲν εἶναι δυνατό, ἐπομένως, σύμφωνα μὲ τὴν Ἱστορικὴ Σχολή, νὰ ὑπάρχει ἕνα γενικὸ, ὁμοίομορφο καὶ μὲ παγκόσμια ἰσχύ δικαίον, πού νὰ στηρίζεται στὴ γενικὴ «φύση τῶν πραγμάτων» καὶ στὴν καθολικότητα τοῦ «ὄρθου λόγου». Τὸ Δικαίον εἶναι ἀναγκαστικά «ἔθνικον», προσδιορίζεται ἀπὸ παράγοντες συνδεδεμένους μὲ τὴν ἱστορικὴ παράδοση καὶ τὸ «λαϊκὸ» πολιτισμικὸ σύστημα. Μιά τέτοια ἄποψη, ὅμως, βρίσκεται σὲ ριζικὴ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀστική νομικὴ ἰδεολογία, γιὰ τὴν ὁποία οἱ νομι-

16. Bl. Z. Krystufek, «La querelle entre Savigny et Thibaut», *Revue Historique du droit*, 1966, σελ. 59-75 καὶ εἰδικὰ σελ. 62.

17. Καὶ δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαίον πὸς παράλληλα σκεδῶν μὲ τὴν Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου, ὁ Adam Müller ἀναπτύσσει μιὰ καθαρὰ ὀργανιστικὴ ἀντίληψη σχετικά μὲ τὸ σχηματισμὸ τοῦ κράτους. Γιὰ τὸν A. Müller, τὸ κράτος δὲν εἶναι παρὰ ἕνα «ὀργανισμὸς, προκισμένος μὲ ζωὴ, μὲ ἐνότητα καὶ μὲ συνέχειαν», πού ἐνσαρκώνει, ὑπερὰ ἀπὸ μακροχρόνι ἱστορικὴ διαδικασία, τὴν «κοινὴ ψυχὴ». Bl. J. Touchard, ὁ.π.α., σελ. 488.

18. Antoine Thibaut, *Über die Notwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland, Civilistische Abhandlungen*, 1814.

19. Bl. Julius Stones, *The Province and Function of Law*, Sydney, 1950, σελ. 430.

20. Γιὰ τὸν Savigny, βλ. Dieter Strauch, *Recht, Gesetz und Staat bei Friedrich Carl Von Savigny*, Bonn 1960. Ὁ Savigny διατύπωσε γιὰ πρώτη φορά τίς θέσεις του στὶς παραδόσεις πού ἔκανε στοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Marburg τὸ 1802.

21. Γιὰ τὸν Puchta, βλ. Joachim Bohner, *Über die Rechtslehre Georg Friedrich Puchta (1798-1846)*, Karlsruhe, 1975.

22. Savigny, *Von Beruf unsere Zeit...*, 3 ἐκδόση, 1892, σελ. 5.

23. Max Weber, *Rechtssoziologie*, Neuwied, 1967, σελ. 320.

κές ρυθμίσεις τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ἀπό τό κράτος ἔχουν καθολική ἰσχύ, ἀπό θεωροῦνται ὅτι ἀνταποκρίνονται σέ φυσική ἀναγκαιότητα· γιά τήν κλασική ἀτή ἀστική ἀντίληψη οἱ νομικοί κανόνες τῶ Ἀστικοῦ Κράτους ἔχουν γενικό καί αἰώνιο χαρακτήρα, ὡς πρός τά βασικά τους χαρακτηριστικά, ἀπό ἀφορῶν κοινωνικές σχέσεις, πού καί αὐτές παρουσιάζονται σάν φυσικές.²⁴ Αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἀντίληψη καταπολεμᾷ μέ τίς δικές της θέσεις ἡ Ἱστορική Σχολή τοῦ Δικαίου, τονίζοντας τίς ἰδιομορφίες τοῦ νομικοῦ συστήματος κάθε ξεχωριστοῦ λαοῦ καί τή σχέση του μέ τήν ἱστορική παράδοσή.²⁵

Ἡ Ἱστορική Σχολή τοῦ Δικαίου ὑποστηρίζει ὅτι τό Δίκαιο θεμελιώνεται στήν ἔθνική νομική συνείδηση τοῦ λαοῦ, ὅπως αὐτή διαμορφώνεται στήν ἱστορική του πορεία. Σέ πρώτη ὄψη, ἡ θέση αὐτή φαίνεται νά παρουσιάζει κοινωνιολογικό χαρακτήρα, πού θά μπορούσε νά ἐπιτρέπει τό χαρακτηρισμό τῆς Σχολῆς σάν πρωτοπόρο στήν κοινωνιολογική ἀντιμετώπιση τῶν νομικῶν φαινομένων.²⁶ Μερικοί μάλιστα μελετητές, ὅπως ὁ H.-E. Jaeger, ἔχουν τή γνώμη ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένα κοινά σημεῖα ἀνάμεσα στίς ἀπόψεις τοῦ Savigny καί σέ ἐκείνες τοῦ Marx ὡς πρός τόν κοινωνικό προσδιορισμό τοῦ δικαίου.²⁷ Ἄλλά ἡ

ἐκδοχή αὐτή δέν ἀνταποκρίνεται σέ μιά βαθύτερη μελέτη τῆς Ἱστορικής Σχολῆς τοῦ Δικαίου. Ἡ νομική συνείδηση τοῦ λαοῦ δέν ἦταν ποτέ γι' αὐτήν μορφή κοινωνικής συνείδησης. Καί τοῦτο γιά δύο λόγους:

α) Ἡ ἔννοια πού ὁ ὀρος «λαός» ἔχει γιά τοὺς ἐκπρόσωπους τῆς Σχολῆς ὄχι μόνο δέν παρουσιάζει τίποτε τό κοινωνιολογικό, ἀλλά οὔτε διατυπώθηκε ποτέ, σάν θεωρητική ἔννοια, μέ σαφήνεια.²⁸ Λαός καί ἔθνος εἶναι γιά τήν Ἱστορική Σχολή τοῦ Δικαίου δύο νεφελοειδείς ἔννοιες μέ ἔντονο μυστικιστικό χαρακτήρα· στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά μεταφυσική ἀντίληψη τοῦ λαοῦ καί τοῦ ἔθνους, πού ξεκινᾷ ἀπό τήν ἔννοια τῆς ὀργανικής ὁλότητας,²⁹ τῆς κοινότητας (*Gemeinschaft*) τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ. Τό «λαϊκό πνεῦμα» ἡ ἡ «λαϊκή νομική συνείδηση» δέν εἶναι, ἐπομένως, σέ καμιά περίπτωση ἡ κοινωνικά προσδιοριζόμενη νομική συνείδηση, ἀλλά ἡ συνείδηση πού ἀνταποκρίνεται στίς ἰδιομορφίες κάθε συγκεκριμένης κοινότητας, θεωρούμενης μέσα στήν ἱστορική καί ὀργανική της σύνθεσι.³⁰ Ὁ «λαός» συμπίπτει ἔτσι μέ τήν «κοινότητα», μέ μιά ἔννοια δηλαδή περισσότερο «συγκινησιακή» παρά λογική.³¹

β) Φορεῖς τῆς «λαϊκῆς νομικῆς συνείδησης» εἶναι ἐξἄλλου, γιὰ τόν Savigny καί τόν Puchta, οἱ νομικοί, οἱ μόνοι πού μποροῦν νά γνωρίζουν καί νά ἐκφράζουν τό «λαϊκό» δίκαιο. Καί ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ἡ βασική ἀντινομία στή σχέση τῶν θεωρητικῶν τῆς Ἱστορικής Σχολῆς τοῦ Δικαίου, πού ἀποκλείει τελείως κάθε κατάταξή τους στός προδρόμους τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου. Οἱ νομικοί θεωροῦνται ἀπό τόν Savigny καί τόν Puchta ἀντιπρόσωποι τῆς «ἔθνικης κοινότητας» τῶν χῶρο τοῦ δικαίου,³² ἔτσι πού ἡ «λαϊκή νομική συνείδηση» δέν εἶναι τελικά παρά ἡ συνείδηση τῶν νομικῶν.³³ Καί θά πρέπει νά τισθεῖ ὅτι δέν πρόκειται γιά ἄπλη διαπίστωση τοῦ ρόλου τῶν νομικῶν στή διαμόρφωση τοῦ Δικαίου, πού

24. Γιά τόν Evgeni Pasukanis, «δέν εἶναι τυχαῖο τό ὅτι τό ἀπόγειο τῆς διδασκαλίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου συνέπεσε περίπου μέ τήν ἐμφάνιση τῶν μεγάλων κλασικῶν τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οικονομίας. Οἱ δύο σχολές εἶχαν σάν στόχο νά διατηρήσουν μέ τήν πύλο γενική, καί ἀρα πύλο ἀφηρημένη, μορφή τίς θεμελιακές συνθήκες ὑπαρξῆς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, πού τίς δέχτηκαν σάν τίς φυσικές συνθήκες ὑπαρξῆς κάθε κοινωνίας». (*Μαρξισμός καί Δίκαιο*, Ἑλλην. μετάφραση, Ἀθήνα, 1977, σελ. 76). Βλ. ἐπίσης τίς ἀκόλουθες παρατηρήσεις τοῦ Marx στήν Ἐπιθεώρηση τῆς Φιλοσοφίας (γαλλ. μετάφραση, ἔκδοση Pléiade, Paris, 1965, τόμος I, σελ. 88 ἑπ.). «Οἱ οικονομολόγοι ἔχουν ἕναν περιεργό τρόπο νά προχωροῦν. Δέν ὑπάρχουν γι' αὐτούς παρά δύο εἶδη θεσμῶν, οἱ τεχνητοί καί οἱ φυσικοί. Οἱ φεουδαρικοί θεσμοί εἶναι θεσμοί τεχνητοί, οἱ ἀστικοί φυσικοί (...). Λέγοντας ὅτι οἱ σύγχρονες σχέσεις—οἱ σχέσεις τῆς ἀστικῆς παραγωγῆς—εἶναι φυσικοί, οἱ οικονομολόγοι θέλουν νά δειξοῦν ὅτι πρόκειται γιά σχέσεις, μέσα στίς ὁποῖες δημιουργεῖται ὁ πλοῦτος καί ἀναπτύσσονται οἱ παραγωγικές δυνάμεις σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς φύσης. Οἱ σχέσεις αὐτές εἶναι λοιπὸν ἀπό μόνες τους φυσικοί νόμοι, ἀνεξάρτητοι ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ χρόνου. Ἀποτελοῦν αἰώνιους νόμους πού πρέπει πάντοτε νά διέπουν τήν κοινωνία.»

25. Καί ἀξίζει ἴσως νά σημειωθεῖ ὅτι στά μέσα τοῦ 19' αἰῶνα ἡ Ἱστορική Οἰκονομική Σχολή (ἡ λεγόμενη «παλαιά» σέ ἀντιδιαστολή μέ τή «Νέα» τοῦ Schmoller) ἐπιτίθεται στήν κρατούσα κλασική πολιτική οικονομία, ἐπικρίνοντας τίς «στατικές, ὀρθολογικές καί ἀφηρημένες» θεωρίες τῆς (βλ. Julien Freund, *Les théories des sciences humaines*, Paris, 1973, σελ. 34). Γιά τό Wilhelm Rocher ἡ γιά τόν Karl Knieis οἱ νόμοι τῆς οικονομικῆς ἐξέλιξης θά ἔπρεπε νά ἀναζητηθοῦν στίς εἰδικές συνθήκες καί στίς ἰδιομορφίες κάθε λαοῦ, ὅπως διαμορφώνονται στήν ἱστορική του ἐξέλιξη.

26. Ὅπως ὁ J. Stones, ὅπ.π., σελ. 447 ἑπ. Βλ. ἀκόμη Γεωργίου Μιχαηλίδου-Νουάρου, *Δίκαιον καί Κοινωνική Συνείδηση*, Παπαζήσης, Ἀθήνα, 1972, σελ. 53.

27. Σέ ἄρθρο του μέ τίτλο «Savigny et Marx», *Archives de*

Philosophie du Droit, 1967 (Marx et le droit moderne), σελ. 63-89.

28. Γιά τήν ἔννοια τοῦ ὀρου «λαός», βλ. Georges Burdeau, *Droit Constitutionnel et Institutions Politiques*, Paris, 1966, σελ. 170 ἑπ.

29. Βλ. Albert Brimo, *Les grands courants de la philosophie du Droit et de l'Etat*, Paris, 1968, σελ. 161. Ἀκόμη, Paul Koschaker, *Europa und das römische Recht*, München-Berlin, 1947 (1η ἐκδόση), σελ. 196 ἑπ.

30. Καί εἶναι γνωστός ὁ ρόλος αὐτῶν τῶν θεωριῶν περί «κοινοτήτας» καί «λαϊκοῦ πνεύματος» στήν ἔθνικοσοσιαλιστική ἀντίληψη γιά τό κράτος καί τό δίκαιο, πού εὐστοχᾷ ὁ Brimo χαρακτηριστικῶς σάν τή «ἄδολοφονία τοῦ Λόγου» (*Ibid.*, σελ. 164). Παράβαλε ἀκόμη τήν ἔννοια τῆς *Rassenseele*, τῆς «ψυχῆς τῆς φυλῆς».

31. Βλ. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, ὅπ.π., σελ. 48.

32. Βλ. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, ὅπ.π., σελ. 49 ἑπ. P. Koschaker, ὅπ.π., σελ. 196 ἑπ.

33. Ζ. Krystufek, ὅπ.π., σελ. 65. Ἐπίσης, Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, ὅπ.π., σελ. 19 ἑπ.

ἀποτελεί βέβαια ένα από τα βασικά θέματα της νομικής κοινωνιολογίας» σύμφωνα με τις απόψεις του Savigny και του Puchta, οι νομικοί δέν διαμορφώνουν απλώς το δίκαιο, αλλά εκπροσωπούν τη «λαϊκή νομική συνείδηση», είναι οι γνήσιοι φορείς του «λαϊκού πνεύματος».³⁴ Με την υποκατάσταση αυτή των νομικών στη θέση του «λαού», το «λαϊκό» δίκαιο όχι μόνο δέν ταυτίζεται με το έθμικό δίκαιο, αλλά αντίθετα εμφανίζεται σάν δίκαιο τών νομικών, σάν *Juristenrecht*.³⁵

Η έξωτερική έπίφαση της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου δέν είναι κατά συνέπεια άρκετη, σέ καμιά περίπτωση, γιά νά της προσδώσει κάποιον κοινωνιολογικό χαρακτήρα: στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά όρισμένες ιδέες πάνω στό δίκαιο και τή διαμόρφωσή του πού, έντονα επηρεασμένες από τόν ιστορικισμό και τό ρομαντισμό, κινούντα σέ ένα μουσικιστικό κλίμα αντίδρασης στό ρόλο τού νομοθέτη³⁶ και στό ριζοσπαστικό χαρακτήρα τών άστικών νομοθεσιών.³⁷

Η τοποθέτηση άλλωστε τού Savigny και τού Puchta άπέναντι στό Ρωμαϊκό δίκαιο, πού ίσχυε σάν «κοινό δίκαιο» στή Γερμανία, επιβεβαιώνει τήν έλλειψη κοινωνιολογικού πνεύματος και άκομή τή θεωρητική άσυνέπεια τής Σχολής (ή, πίο σσστά, τού κλάδου τών *Ρωμαϊστών*, πού είναι και ό πίο γνωστός, σέ αντίθεση με τούς *Γερμανιστές*). Άντι νά αντιμετώπισουν τό φαινόμενο τής Άποδοχής (τής *Rezeption*) στή Γερμανία σάν έξαιρετικό γεγονός, σάν φαινόμενο πολιτιστικής έπιραγωγής (*Acculturation Juridique*),³⁸ ύποστηρί-

34. Όπως σημειώνει ό J. Carbonnier (όπ.π., σελ. 68), «ό λαός ήταν στήν Ιστορική Σχολή περισσότερο τό Έθνος στήν έθνικιστική του έκφραση, με έπικεφαλής τούς φεουδάρχες, και, άκόμη, τούς νομικούς, σάν τούς πίο κατάλληλους έρμηνευτές τού *Volksgeist*». Με τήν μετατόπιση αυτή από τό λαό στούς εκπροσώπους του, ώς πρός τή νομική συνείδηση, τούς νομικούς, ή Ιστορική Σχολή «έχοντα άρχισει σάν μία άπολογία τής Ιστορίας, κατέληξε σάν μία άπολογία τής νομικής έπιστήμης». (Α. Passerin d' Entreves, *La dottrina del Diritto naturale*, ίταλ. μετάφραση, Μιλάνο, 1962, 2η έκδοση, σελ. 132).

35. E. Bloch, όπ.π., σελ. 95.

36. Κάθε δικαστική έπισημείωση ό Ε. Bloch, ή έγκατάλειψη κάθε δημοκρατικής εργασίας στό χόρο τού δικαίου, ενόηση μία δογματική νομική έπιστήμη πού έβρισκε ίκανοποίηση στόν άυτίο της». Όπ.π., σελ. 95.

37. Αυτό φυσικά δέν σημαίνει ότι όρισμένες έπιμέρους θέσεις τής Ιστορικής Σχολής δέν παρουσιάζουν ένδιαφέρον από τήν άποψη τής Κοινωνιολογίας τού Δικαίου, όπως, π.χ., ό παραλληλισμός άνάμεσα τού δικαίου και στή γλώσσα, θέμα πού άνεπίτρεξε με έξαιρετική έπιτυχία ό Jacob Grimm. Άλλά σάν σύνολο, σάν συστηματική θεωρία, ή Ιστορική Σχολή δέν ύπήρξε πρόδρομος τών κοινωνιολογικών σχολών γιά τό Δίκαιο αντίθετα, μάλιστα, ή σημασία πού αποδίδει στούς νομικούς και στήν άποστολή τους συνηγορεί τήν άποψη ότι ενόηση τήν καλλιέργεια τής έννοικρατικής νομικής έπιστήμης, όπως σημειώνει στά 1911 ό Hermann Kantorowicz, από τούς θεμελιωτές τής Κοινωνιολογίας τού Δικαίου (*Was ist uns Savigny?*, Berlin, 1912, σελ. 40 και σελ. 44). Γιά τόν Kantowicz ό Savigny ήταν ό πατέρας τής *Begriffsjurisprudenz*.

38. Βλ. J. Carbonnier, όπ.π., σελ. 68.

ζουν ότι στή μακρόχρονη διαδικασία Άποδοχής τού Ρωμαϊκού δικαίου όχι μόνο έγκλιματιστηκε με άπόλυτη έπιτυχία στις ειδικές συνθήκες τής Γερμανίας, αλλά και ότι κατόρθωσε νά γίνει τό έθνικό γερμανικό δίκαιο, τό δίκαιο πού άπέδιδε τή νομική συνείδηση και πού έξέφραζε τό πνεύμα τού γερμανικού λαού. Άλλά τό Ρωμαϊκό δίκαιο, όπως ίσχυε στή Γερμανία—ή *Usus modernus pandectarum*—ήταν κατεχόμενο ένα «έπιστημονικό δίκαιο», ένα *Juristenrecht*,³⁹ πού κατέληξε νά ταυτιστεί με τό Δίκαιο τών Πανδεκτών, τό *Pandectenrecht*.⁴⁰ Τό Ρωμαϊκό δίκαιο όχι μόνο δέν ήταν τό δίκαιο τού γερμανικού λαού, αλλά αντίθετα ήταν τό δίκαιο πού στηριζόταν στήν εργασία τών νομικών. Αυτή άκριβώς ή διαπίστωση αναγκάζει τόν Savigny νά θεωρήσει τούς νομικούς σάν ένσαρκωτές τής «λαϊκής νομικής συνείδησης», ώστε νά μπορεί νά εμφανίζει τό Ρωμαϊκό δίκαιο σάν *Volksrecht*.⁴¹

Η θεωρητική αυτή κατασκευή έξυπηρετούσε τούς σαφείς και προκαθορισμένους στόχους τής Ιστορικής Σχολής τού Δικαίου, πού συνοψίζονται στήν παρεμπόδιση τής κωδικοποίησης τού γερμανικού άστικού δικαίου, σύμφωνα με τό γαλλικό πρότυπο, όπως ζητούσαν επίμονα τά πίο προοδευτικά στοιχεία και κυρίως ό Thibaut.⁴² Ένας πανγερμανικός άστικός κώδικας, πού θά έβαζε τέλος στό καθεστώς τής νομικής άβεβαιότητας, πού θά έξασφάλιζε τīs νομικές προϋποθέσεις γιά τήν άστική ανάπτυξη και πού θά ύλοποιούσε τīs βασικές ιδέες τής άστικής ιδεολογίας, δέν μπορούσε βέβαια παρά νά προκαλέσει τήν άμεση αντίδραση τού Savigny, πού δέν έπιθυμούσε φυσικά μία τέτοια κατάληξη. Γιά τόν Savigny ό γαλλικός άστικός κώδικας—αυτό τό ουσιαστικό σύνταγμα τού οικονομικού και κοινωνικού καθεστώτος τού δεκατικού ένάτου αιώνα⁴³—ήταν ένα ισχυρό ιδεολογικό όπλο στό χέρι τής άστικής τάξης, πού έπρεπε με κάθε τρόπο νά έξουδετερωθεί. Η άναμφισβήτητη μάλιστα έπιτυχία τού Ναπολεόντειος κώδικας είχε στή Βάδη και στή Ρηνανία⁴⁴—πα-

39. Όπως άπέδειξε ό G. Baseler, έντονος επικριτής τών ίσχυρισμών τού Savigny. Βλ. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, όπ.π., σελ. 50.

40. Βλ. Γ. Πετρόπουλου, *Ρωμαϊκόν Δίκαιο*, Άθήνα 1963, σελ. 344 έπ.

41. Βλ. τήν κριτική τού F. Geny (*Méthodes de l'interprétation et sources du droit positif*, Paris, 1954, σελ. 62), γιά τόν όποιο «τό δίκαιο θγαίνει μέσα από τή δράση τής ζωής, όχι από τīs θεωρητικές κατασκευές». Και δέν πρέπει νά ξεχνάμε ότι στό μάτι τού Savigny, όπως άλλωστε σέ όλους τούς Ρωμαϊστές, οι Πανδέκτες ήταν «ιερά βιβλία». Βλ. E. Bloch, όπ.π., σελ. 95.

42. Ό Thibaut είχε θέσει καθαρά τό αίτημα γιά ένα άστικό δίκαιο σαφές, λογικό, χωρίς έσωτερικές αντιφάσεις, πού θά δημιουργούσε κλίμα νομικής θεβαίωσης και σταθερότητας και πού θά επέτρεπε τή δυνατότητα πρόβλεψης και ύπολογισμού γιά τό μέλλον. Ζ. Krystufek, όπ.π. σελ. 64.

43. Γ. Κ. Βλάχος, *Κοινωνιολογία τών δικαιοματών τού άνθρώπου*, Άθήνα, 1976, σελ. 29.

44. Carl Cromm, «Les similitudes du Code civil allemand et

ρόλο πού εἶχε ἐπιβληθεῖ μέ τή βία—δέν ἄρνε καμιά ἀμφιβολία ὡς πρὸς τοὺς κινδύνους πού ἀντιπροσέφερε γιά τὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Ἡ ἔπιτυχία αὐτή, πού ἦταν φυσική, ἀφοῦ ὁ Γαλλικός ἀστικός κώδικας ἀναποκρινόταν στὰ αἰτήματα τῶν ἀστῶν, τρόμαζε τὸν Savigny, γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ναπολεόντειος κώδικας «ἦταν ἕνα καρκίνομα πού κατέτρεφε τὴ Γερμανία».45 Σέ τελική λοιπὸν ἀνάλυση, ἡ ἀντίθεση τῆς Ἱστορικής Σχολῆς τοῦ Δικαίου στὸ δημιουργικὸ χαρακτῆρα τῆς νομοθετικῆς δραστηριότητος46 ἦταν ἀπόλυτα συνεπῆς στὴν ιδεολογικὴ τῆς φυσιογνωμία καὶ στὸ ρόλο πού εἶχε ἀναλάβει στὰ πλαίσια τῆς ιδεολογικῆς συγκρούσεως τοῦ χώρου τοῦ Δικαίου. Ἡ πρόταξη τοῦ «λαϊκοῦ» δικαίου, πού εἶναι καὶ τὸ «ἔθνικὸ» δίκαιο, στὸ θετικὸ δίκαιο τοῦ κράτους καὶ ἡ ἀντιπαράθεση τῆς ἱστορικῆς συνείδησης στὶς ἀνανεωτικὲς τάσεις τῶν ἀστικῶν νομοθεσιῶν ἀπέβλεπαν στὸ νὰ προσφέρουν τὴν ἀναγκαία ιδεολογικὴ κάλυψη στὴν προσπάθεια νὰ ἀποφουχθοῦν ἡ ἐνοποίηση, κωδικοποίηση καὶ ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τοῦ γερμανικοῦ ἀστικοῦ δικαίου. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ ἀναγωγή τοῦ «ἔθιμου»—θεμελιωμένου, ὅπως εἶδαμε, στὴ συγκεκριμένη καὶ μυστικιστικῆς ἔννοια τοῦ *Volksgeist*—σὲ πρωταρχικὴ πηγὴ δικαίου καὶ ἡ καταγγελία τοῦ «αὐθαίρετου» καὶ «τεχνητοῦ» χαρακτῆρα τοῦ Νόμου—θεμελιωμένου, σύμφωνα μέ τὴν ἀστικὴ ιδεολογία, στὴ γενικὴ θέληση—συνιστούσαν, ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ φύση, ἄρνηση τῆς ἀστικῆς νομικῆς ιδεολογίας, πού ἔχει σὰν κεντρικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν ἰδέα τῆς παντοδυναμίας τοῦ Νόμου καὶ τοῦ ἀπόλυτου σεβασμοῦ σ' αὐτόν.47 Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου ἀντιτίθεται στὴν ἀστικὴ νομικὴ ιδεολογία, πού ἐρχεται νὰ ἀντικαταστήσει τὴ θρησκευτικὴ φεουδαρχικὴ ιδεολογία,48 καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποφύγει τὴν ὑλοποίηση τῆς σὲ συγκεκριμένους νομικοὺς θεσμούς.

du Code civil français», *Livre du Centenaire du Code civil*, Paris, 1904, σελ. 587.

45. Z. Krystufek, ὀ.π., σελ. 65.

46. Βλ. Β. Φίλια, *Μᾶζ Βέμπερ: Συστηματικὴ Κοινωνιολογία καὶ Μεθοδολογία*, Ἀθήνα, 1976, σελ. 65.

47. «Θεὸς πού εἶναι ὁ Νόμος», διακήρυττε ὁ Maximin Isnard, λίγο μετὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, πού ὁ Michelet χαρακτηρίζει σὰν τὴν «Ἐλευση τοῦ Νόμου». Βλ. Jean Ray, «La Révolution Française et la pensée juridique: L' idée du régime de la Loi», *Revue Philosophique*, 1939, σελ. 364-393 καὶ εἰδικότερα σελ. 364.

48. Σὲ μιὰ ἐποχὴ πού ἡ ἀστικὴ ιδεολογία ἐπιτίθεται στὶς θεοκρατικὲς ἀντιλήψεις προβάλλοντας τὴν ἰδέα τῆς *laïcité*, ὁ Savigny, πού γιὰ τὸν H.-E.H. Jaeger ἦταν ὁ πιὸ θρησκευόμενος ἀνθρώπος στὴ Γερμανία, ὁραματίζεται ἕνα «χριστιανοευρωπαϊκὸ δίκαιο», πού δέν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ Ρωμαιο δίκαιο. (Βλ. H.-E.H. Jaeger, «Note Savignienne I. La pauvre philologie contre la toute puissante histoire du droit», *Archives de Philosophie du Droit*, 1974, σελ. 407-424 καὶ εἰδικὰ σελ. 425 ὅπου 1. Βλ. ἀκόμη, D. Strauch, ὀ.π., σελ. 41.

Τὴν ἴδια περίπτω ἐποχὴ ὁ Ναπολέοντας χρησιμοποίησε τὸν ἀστικὸ κώδικα σὰν ιδεολογικὸ ὄπλο, ἀποβλέποντας, σύμφωνα

Αὐτὸς εἶναι ἐξάλλου ὁ λόγος πού καὶ τὸ ἄλλο ρεύμα τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου, πού εἶναι λιγότερο ἴσως γνωστὸ, ὁ κλάδος τῶν Γερμανιστῶν, τοποθετεῖται στὸ ἴδιο ιδεολογικὸ κλίμα ἀντίδρασης, ἔστω καὶ ἂν οἱ θέσεις τους εἶναι πολὺ πιὸ συνεπῆς στὶς θεωρητικὲς διακηρύξεις. Ἀναφερόμαστε κυρίως στὸν Jacob Grimm,49 πού τὸ πολύμορφο καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἔργο του ἐκτείνεται τόσο στὸν χώρο τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἱστορίας του, ὅσο καὶ στὸν χώρο τῆς (ἱστορικῆς) γλωσσολογίας. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Grimm διακρίνονται ἀπὸ τίς ἴδιες ἰδέες, πού χαρακτηρίζουν καὶ τὴ σκέψη τοῦ Savigny: προσήλωση στὴν παράδοση καὶ στὴν πολιτιστικὴ συνέχεια τοῦ λαοῦ, θαυμασμὸς γιὰ τὴν αὐθόρμητη δημιουργικότητα τῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους, σύνδεση τοῦ δικαίου μέ ἀνορθολογικὰ στοιχεῖα, ἀντίθεση στὴ ριζοσπαστικὴ νομοθετικὴ πολιτικὴ, πού θὰ ἐξέκοβε ὀριστικὰ ἀπὸ τὸ παρελθόν γιὰ νὰ προβάλλει καινούργιες ἀξίες. Οἱ Γερμανιστὲς καλλιεργοῦν καὶ αὐτοὶ τὸ ρομαντικὸ μῦθο τῆς γνήσιας λαϊκῆς παράδοσης, μέσα στὴν ὅποια διαμορφώνεται ἡ «λαϊκὴ ψυχὴ» καὶ τὸ «λαϊκὸ αἶσθημα δικαίου».50 Ἀλλὰ τὸ *Volksgeist*, χωρὶς ἴσως νὰ χάνει τὸ μεταφυσικὸ του χαρακτῆρα, δέν εἶναι πιά, ὅπως στὸν Savigny, μιὰ ἀρηρημένη καὶ θεωρητικὴ ἔννοια· ὁ J. Grimm, πού μέ πολὺ μεράκι ἀσχολήθηκε μέ τὴ γερμανικὴ κουλτούρα σὲ ὅλες τῆς ἐκδηλώσεις καὶ μορφῆς, προσπαθεῖ νὰ τὸ θάλλει μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα. Γιὰ τὸν Grimm τὸ *Volksgeist* ἀνήκει στὶς «ἀσύνειδες συλλογικὲς πραγματικότητες»51 ἔνός λαοῦ καὶ ἔχει μιὰ αὐθόρμητη δημιουργικὴ δύναμη.52 Ἡ θεωρητικὴ ὁμως συνέπεια πού διακρίνει τὸν Grimm, καθὼς καὶ τοὺς ἄλλους *Γερμανιστὲς*, δέν ἄρκει γιὰ νὰ μεταβάλλει τὸν ιδεολογικὸ χαρακτῆρα τοῦ ξεχωριστοῦ αὐτοῦ κλάδου τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου, πού ἡ ἐπίδρασή του στοὺς πρώτους κοινωνιολόγους τοῦ δικαίου ἦταν ἄρκετὰ σημαντικὴ. Ὁ φόβος γιὰ τὴν *tabula rasa* τῶν ἀστικῶν νομοθεσιῶν, καθὼς καὶ ἡ ἄρνηση τῶν βασικῶν ἰδεῶν τῆς ἀστικῆς ιδεολογίας, χαρακτηρίζουν ἐπίσης καὶ τοὺς Γερμανιστὲς.53

μέ τὴ μαρτυρία τοῦ Las Cases, σὲ «ἕνα γενικὸ εὐρωπαϊκὸ κώδικα, μιὰ εὐρωπαϊκὴ δικαιοδοσία, μιὰ εὐρωπαϊκὴ ἔννοια».

49. Βλ. Alfred Dufour, «Une philosophie romantique du Droit et de l' Histoire», *Archives de Philosophie du Droit*, 1974, σελ. 425-437.

50. Καὶ γιὰ τὸν J. Grimm ἡ Ἱστορία ταυτίζεται μέ τὴ Φύση. *Ibid.*, σελ. 429.

51. *Ibid.*, σελ. 433.

52. *Ibid.*, σελ. 433.

53. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὸς ὁ J. Grimm δέν εἶχε καμιά σχέση μέ τίς ἀντιδραστικὲς πολιτικὲς θέσεις τοῦ Savigny. Χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν φιλελεύθερος, ὁρισμένες πολιτικὲς τὸν ἐπιλόγες, ὅπως ἡ ἀντίθεσή του στὴν ἀνάκληση τοῦ Συντάγματος τοῦ 1837 ἀπὸ τὸ νέο βασιλεῦς τὸ Ἀννόβερο, γιγονοῦς πού τὸν στοίχισε καὶ τὴν πανεπιστημιακὴ του ἔδρα στὸ

Ἡ Ἱστορική Σχολή του Δικαίου ἦταν ἡ ἐκφραση τῆς ἰδεολογικῆς ἀντίδρασης στὶς ἀστικές νομικὲς ἰδέες καί, γενικότερα, στὴν ἀστική ἰδεολογία, καί στὴν ὑλοποίησή τους στοὺς νομικοὺς θεσμοὺς. Στραμμένη ἀποκλειστικά στὸ παρελθόν προσέφερε νομιμοποίηση στὴν κρατούσα δικαϊκὴ τάξη: «ὕπάρχει μία Σχολή», ἔγραφε ὁ Marx, «ποὺ νομιμοποιεῖ τὴν ἀχρεϊότητα τοῦ σήμερα μὲ τὴν ἀχρεϊότητα τοῦ χτές, μία σχολή ποὺ χαρακτηρίζεται σὰν ἐξέγερση τῆς διαμαρτυρίας τοῦ δουλοπάροικου ἐναντίου στὸ κνωτο, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ πρόκειται γιὰ κνωτὸ παλιό, πατροπαράδοτο, ἱστορικό... Ἡ σχολή αὐτὴ εἶναι ἡ Ἱστορική Σχολή τοῦ Δικαίου».⁵⁴ Καί πῶς νὰ μὴ θυμηθεῖ κανεὶς τὸν Gustav Hugo, τὸν ἄμεσο πρόδρομο τῆς Σχολῆς, ποὺ δικαιολογοῦσε τὴ δουλεία μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι κράτησε τόσα χρόνια καί ὅτι ἐκατομύρια πολιτισμένοι ἄνθρωποι τὴ θεωροῦσαν δικαίη:⁵⁵

Οἱ σκέψεις ποὺ προηγήθηκαν εἶχαν ἀσὸν σκοπὸ νὰ ἐπισημάνουν τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, ὅπου γίνεται φανερό ὅτι ἡ Ἱστορική Σχολή τοῦ Δικαίου κάθε ἄλλο παρά ἀνοίξει τὸ δρόμο στὶς κοινωνιολογικὲς ἀναλύσεις τῶν νομικῶν φαινομένων. Στὴν πραγματικότητα ἦταν μία μεταφυσικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ θεμελίωση καί τὴν ἐξέλιξη τοῦ Δικαίου, ποὺ ἀπηχοῦσε μία ἀντιδραστικὴ ἰδεολογία. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ, ποὺ δὲν εἶναι βέβαια καινούργια, μπορεῖ ἴσως νὰ βοηθήσει στὴν ἐκτίμηση τοῦ ρόλου τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς στὴν Ἑλλάδα, τόσο ὡς πρὸς τὴ νεκρανάσταση τοῦ Βυζαντινο-ρωμαϊκοῦ δικαίου, ὅσο καί ὡς πρὸς τὴν πρόθεση γιὰ συλλογὴ καί νομοθετικὴ ἀξιοποίηση τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου. Καί εἶναι σφαλῶδες θάσιμη ἡ σκέψη ὅτι κύριος στόχος τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἦταν νὰ μὴν εἰσαχθεῖ ὁ Γαλλικὸς ἀστικός κώδικας, ὅπως ζητοῦσαν ἐπίμονα τὰ ἀστικά στοιχεία⁵⁶ καί ὅπως προβλεπόταν ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ περίπτωση τοῦ Maurer,⁵⁷ ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία ἔθεσε τὶς βά-

σεις γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ νομικοῦ καθεστώτος τῆς νεότερης Ἑλλάδας. Ἀλλὰ εἰδικά ὡς πρὸς τὸ ἀστικὸ δίκαιο, ποὺ ἀποτελοῦσε καί τὸ τμήμα τὸ πιὸ σημαντικό τὸσο γιὰ τὴ νομικὴ ρύθμιση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ὅσο καί γιὰ τὴν ἀποτύπωση σὲ νομικὲς διατάξεις καί τὴν ὑλοποίησή στὴν πρακτικὴ τῶν νομικῶν θεσμῶν τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, ἡ νομοθετικὴ του πολιτικὴ κατέληξε στὴν εἰσαγωγή τοῦ Βυζαντινο-ρωμαϊκοῦ δικαίου στὴν Ἑλλάδα καί, οὐσιαστικά, στὴ σύνδεση τοῦ ἐλληνικοῦ μὲ τὸ γερμανικὸ δίκαιο.⁵⁸ Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ, ὁ ἐσυχρονισμὸς τῶν νομικῶν θεσμῶν ἀπὸ τοὺς Βαυαροὺς δὲν ἀφοροῦσε βέβαια τὸ Ἀστικὸ δίκαιο, ὅπου ἡ θέσπιση τοῦ Βυζαντινο-ρωμαϊκοῦ δικαίου ἀπέκλειε τὴν προώθηση ἀστικῶν ἰδεολογικῶν ἀρχῶν καί προτύπων μῆσα ἀπὸ ἕνα νομοθετικὸν ποῦ, ὅπως ὁ Γαλλικὸς ἀστικός κώδικας, θὰ ὑλοποιούσε τὴν ἀστικὴ ἰδεολογία.⁵⁹ Στὴν ἐπαναφορά αὐτὴ τοῦ Βυζαντινο-ρωμαϊκοῦ δικαίου καί στὴ σύνδεση τοῦ νεοελληνικοῦ ἀστικοῦ δικαίου μὲ τὸ δίκαιο ποὺ ἴσχυε στὴ Γερμανία καί τὴν ἐπίσημη του, ἡ Ἱστορική Σχολή τοῦ Δικαίου διαδραμάτισε, μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς στὴν Ἑλλάδα, ἀποφασιστικὸ ρόλο.⁶⁰

1868), τοῦ Marx στὴ Vera Zassoulitch (8-3-1881), καθὼς καί τοῦ Engels στὸ Marx (8-12-1882, 15-12-1868, 16-12-1882). Γιὰ τὸ Maurer, βλ. Ν. Παναζόπουλος, «Georg Ludwig von Maurer. Ἡ πρὸς εὐρωπαϊκὰ πρότυπα στρόφη τῆς νεοελληνικῆς νομοθεσίας». *Τιμητικὸς τόμος Η. Κρισιόπουλου* ΠΓ-Β', σελ. 1345-1492. Θεσσαλονίκη, 1968-1969.

58. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ν. Παναζόπουλος (ὀπ.π., σελ. 1452), «κατὰ τὰτα ἡ περισυλλογὴ ἐθίμων, διὰ τὴν ὁποῖαν ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρεται ὁ Maurer, ἐμφανίζον μάλιστα ταύτην ὡς προερχομένην ἐξ ἰδικῆς τοῦ ἀποκλειστικῶς προτοβουλίας, ἀποβλέπει εἰς τὴν μέσφ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου νεκρῆν ἀνασύνδεσιν τοῦ ἐλληνικοῦ πρὸς τὸ ἐν Γερμανίᾳ ἰσχύον δίκαιον, ἀποκοπτομένης τῆς ὀργανικῆς ἀνασυνδέσεως πρὸς τὰς ἰδίας του πηγὰς».

Στὴν κυριολεξία δὲν εἰσηχθηκε στὴν Ἑλλάδα τὸ δίκαιο τῶν πανδεκτῶν, ποὺ ἴσχυε στὴ Γερμανία τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ἀλλὰ ἡ ἐπίσημη τοῦ δικαίου αὐτοῦ. (βλ. Ἀνδρέας Γαζής, *Γενναὶ Ἀρχαὶ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου*, Ἀθήναι, 1970, Τεῦχος Α', σελ. 11). Στὴν οὐσία πάντως ἡ σύνδεση αὐτὴ τῆς ἐλληνικῆς μὲ τὴ γερμανικὴ νομικὴ ἐπίσημη προσδιόρισε διὰ τὴ μελλοντικὴ πορεία τοῦ νεοελληνικοῦ δικαίου καί τῆς ἐπίσημῆς του.

59. Ἡ ἀποψη τοῦ Κωνσταντίνου Τσουκαλά (*Ἐξέλιξη καί ἀναπαγωγή. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήναι, 1977, σελ. 515) ὅτι ὑπῆρχε θεσμικὴ συνέχεια ἀνάμεσα σὲ ὀρισμένους ἰδέες ποὺ προωθήθηκαν ἀπὸ τὶς ἐπαναστατικὲς Συνελεύσεις καί στὸν κρατικὸς μηχανισμό, ποὺ ἐγκαθιδρύθηκαν ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἀπόλυτὴ μοναρχία τοῦ Ὀθωνα, ἔτσι ποὺ «οἱ ἀστικές ἰσονομίες καί φιλελεύθερες ἀρχὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης διεϊδοῦσαν καί πάλι στὸν ἐλληνικὸ χῶρο μὲ τὴν ἀπρόσμενη διαιμεσολάβηση τοῦ βαυαρικοῦ γραφειοκρατισμοῦ», δὲν φαίνεται ὅτι ἀνταποκρίνεται, γιὰ τοὺς θεσμοὺς τοῦ Ἀστικοῦ δικαίου, στὴν πραγματικότητα.

60. Βλ. Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου, «Τὸ Ἑλληνικὸν Ἰδιωτικὸν Δίκαιον κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα», *Πανελλήνιον Λέκωμα τῆς Ἑθνικῆς Ἐκατονταετηρίδος*, Γ' Τόμος («Ἐπιστήμη»), Ἀθήναι, 1924, σελ. 227-233 καί εἰδικότερα σελ. 231 ἔπ. Ὁ Κ. Τριανταφυλλόπουλος κάνει λόγο γιὰ ἐπίδραση τοῦ «μοιρολατρικοῦ ἀνέμου τῆς ἱστορικῆς σχολῆς».

Göttingen, ἀφίνουν νὰ διαφανοῦν μερικὲς φιλελεύθερες τάσεις. Βλ. Α. Dufour, ὀπ.π., σελ. 435.

54. Karl Marx, «Critique de la philosophie du droit de Hegel», στὸν τόμο *Sur la Religion*, Paris, 1972, σελ. 43 ἔπ. Βλ., ἀκόμη, Γιάννη Σκουριώτη, «Τὸ νεοελληνικὸ δίκαιο στὸ φῶς τοῦ Μαρξισμού», στὸν τόμο *Μαρξισμός καί Ἐπιστήμη*, 2η ἔκδοσις, Ἀθήναι, 1974, σελ. 463-497 καί εἰδικά σελ. 479.

55. E. Bloch, ὀπ.π., σελ. 93.

56. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι γιὰ νὰ καλυφθοῦν οἱ ἀνάγκες γιὰ νομικὴ ρύθμιση τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων, ὁ Γαλλικὸς Ἐμπορικὸς Κώδικας εἶχε εἰσαχθεῖ *de facto* στὴν Ἑλλάδα τὴν προεπαναστατικὴν περιόδον, γεγονὸς ποὺ ἐπισημοποίησαν οἱ Ἐθνικὲς Συνελεύσεις. Βλ. Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου, «Ἡ πρώτη ἐλληνικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Γαλλικοῦ Ἐμπορικοῦ Κώδικος καί τὰ ἐξ αὐτῆς διάγματα», *ΑΙΔ*, 1944, σελ. 361-379.

57. Ὁ Maurer ἦταν ἐξαιρετικὰ προικισμένος ἐρευνητῆς τοῦ δικαίου, ἂν κρίνει κανεὶς καί ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Marx καί τοῦ Engels ποὺ δὲ συμβαδίζον βέβαια τὴν Ἱστορική Σχολή. Βλ. τὰ γράμματα τοῦ Marx στὸν Engels (14-3-1868 καί 25-3-